

שיר משיחי מתקופת שבתי צבי מעטו של ר' שלם שבזי

יהודה רצהבי

מבוא

הופעת שבתי צבי הסעירה את יהדות תימן ועוררה בה תקוות משיחיות גדולות. שליטי המדינה, שראו במשיחים שצצו תכופות בארצם — הן בקרב עמם והן במחנה ישראל — סכנה לשלטונם, הגיבו הפעם בחריפות ודיכאו את היהודים בגזרות קשות, שהנחיתו עליהם בזו אחר זו: גזרת העטרות (תכ"ז — 1667), שאסרה על היהודים חבישת עטרות לראשיהם; הגליית ראשי קהל צנעא לאי כמראן (תכ"ט — 1669); הריסת בתי כנסיות ואיסור תפילה בציבור (תל"ו — 1676); גלות מוזע (תל"ט-ת"ם 1679/80). עליהן יש להוסיף מכת בצורת ורעב בשנים תכ"ט, תל"ז-תל"ח (1669-1677/78), ועולה על כולן — הוצאתו להורג של ראש הקהל, סלימאן ג'מאלם, והתעללות בגווייתו. כוס המרורות, שעברה על קהילות תימן בתקופת השבתאות, לא היה דומה לה בקהילות ישראל האחרות.

מקורות ישראל שבתימן על תקופה זו, בכרוניקות ובשירה, דלים הם. עליהם נוספו לאחרונה שתי כרוניקות,¹ המאירות יפה את הצד המוסלמי בפרשה. זכרן של הגזרות עולה משירתו של ר' שלם שבזי (רש"ש), גדול משוררי תימן, שחי בתקופה זו.² אולם שעה שגלות מוזע מתוארת בכמה וכמה מבין 728 משיריו, הנה לא נודעו בהם, עד לפני חמש שנים, דברים מפורשים על משיחיות שבתי צבי בתימן ועל תוצאותיה הקשות; הרמזים הסתומים בשירתו נתפרשו לכאן ולכאן. א"צ אידלזון, שנגע ראשון בבעיה, הפליג במסקנתו: על סמך אזכרת 'צבי' בכמה שירים, הוא קבע כי המשורר 'התלהב מהבשורה הטובה ושר לכבוד המשיח המתעו'.³ כנגדו טען ר' אברהם אלנדאף, ש'צבי' בשירת רש"ש זהה עם 'צבי וצביה' שבשיר השירים, שהכונה בהם

1 הכרוניקה האחת ראתה אור בתרגום עברי של טובי — וראה: טובי, עיונים, עמ' 145-150. הכרוניקה השנייה נתפרסמה תחילה במקור ובתרגום אנגלי בחיבור נפרד שיצא לאור בליידן — וראה: אבן נאצר, ומשמם הועתקה בתרגום עברי בידי ר' סדן ב'פעמים' — וראה: סדן (פרטים מלאים — ראה מבואו של סדן).

2 פעמים באזכרות-אגב, ופעמים בשירים מיוחדים.

3 ראה: אידלזון, עמ' 13.

לקב"ה ולשכינה.⁴ גרשום שלום דחה את טענות הרב אלנדאף.⁵ לאחרונה נתגלו למעלה ממאתים שירים חדשים של רש"ש, שלא היו לגנד עיני החוקרים;⁶ מהם ומקודמיהם מתברר, שהמשורר משתמש בלשונות 'שמע', 'שמעה' כשבעה משיריו.⁷ אין ספק שהם מצביעים על שמועת שבתי צבי, שנתגלגלה לתימן. קובע זאת בעיקר הבית 'זמירות מכנף ארץ שמענום/ צבי צדיק במזרחת וימה'.⁸ בית השיר מיוסד על הפסוק במקרא: 'מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק' (ישעיה כד: טז). יונתן מתרגמו: 'מבית המקדש, שמשם עתידה לצאת שמחה לכל יושבי הארץ, שמענו שבה לצדיקים' (בתרגום). נמצאנו למדים, שכוונת המשורר לבשורות הגאולה מירושלים, שהתעופפו לתימן בשנת תכ"ג (1663) — אותה שנה שבה עשה שבתי צבי בארץ־ישראל.

המחלוקת הוכרעה עם התגלותו של שיר משיחי, מעטו של רש"ש, 'בחלום לילה חלמתי'.⁹ בגוף השיר מפורשת שנת תכ"ו (1666) כתאריך חיבורו, ונזכר בה נתן העזתי — בדיבור 'יום דְּכָר נתן שמעתי'. ניתן להסביר את האיזכור המועט של גיבורי התנועה השבתאית בשירת רש"ש, ובשירת בני דורו בתימן, בכך שהמשיחיות היתה לגביהם בגדר אמונה צרופה שבלב, ולא נתקשרה באישי התנועה; על כן אין הם נוקבים בשמות, ושבתי צבי עולה מן הכינויים הסתמיים 'משיח', 'צבי'.
עתה גיליתי שיר משיחי חדש, מעטו של רש"ש, השייך לתקופה זו, 'אלהא דתוקפיה וטוביה',¹⁰ הדומה להפליא לשיר 'בחלום לילה חלמתי'. מחמת שאין בו פרטים היסטוריים, ארחיב את הדיון על השיר, תוך השוואה למקורות מקבילים מספרות ישראל ומספרות תימן — כדי להוכיח כי שיר זה אכן שייך לתקופת השבתאות.

השיר עשוי מחרוזות בנות ארבע צלעיות: שלוש חרוזות חריזה פנימית, והרביעית אחידה לכל המחרוזות. בעלות רש"ש עליו אינה מוטלת בספק, שכן שמו קבוע בראשי המחרוזות 'אלשבזי משתא נע'.¹¹ ברוב הצלעיות שולט המשקל המתקרב (ארבע פעמים 'פעולים').¹² השיר כתוב ארמית, ואין לייחס לכך סיבה מיוחדת, לפי

- 4 ראה: אידלזון, עמ' 331-332.
- 5 ראה: שלום, עמ' 547, הערה 1; עמ' 548, הערה 1.
- 6 כמאה וחמישים שירים ראו אור בדפוס צילום — וראה: סריטובי.
- 7 פירטתים במאמרי — וראה: רצהבי, גאולה, עמ' 238-239.
- 8 'אדון הכל' — וראה: אידלזון, עמ' 95, שורה 5.
- 9 שיר זה התפרסם בידי ובידי טובי — וראה: רצהבי, בחלום, עמ' 164-172; טובי, עיונים, עמ' 130-134.
- 10 השיר כלול בדיוואן כתבי־יד שברשות יעקב תעסה. אגב, שירי המשורר פזורים בכתבי־יד רבים בספריות ובידי יחידים, ועדיין לא אותרו כולם; מי יודע אם לא צפויות לנו הפתעות בעתיד.
- 11 נ"ע הוא ברכת מתים: 'נחתו עדן, נחלו עדן' והיא חזרת למשתא, שלפי זה היה שם אחד מאבותיו — והדבר צריך עיון.
- 12 המשקל מכוון ואינו מקרי: לפי הגדרת תורת השירה, הוא קל ופזוי ועליו ומשתמשים בו לדברי שמחה' — וראה: אידלזון וטורטשינר, עמ' 364. אין לך נושא משמח כשיר גאולה וישועה.

שהארמית היא אחת משלוש לשונות השגורות בפי שבזי, ובה חיבר מקצת משיריו. מגופו של השיר למדים, שהוא נכתב סמוך לראש השנה, שכן הפייטן מתפלל על ישראל 'בספר החיים יכתבו שבטינו'. יש לשער, שמדובר בראש השנה של שנת התכ"ח;¹³ ואז נתחברו שירנו וחברו, 'בחלום לילה חלמתי', בסמיכות זמנים.¹⁴ שני השירים יצאו מתחת ידו של רש"ש, שהיה איש הדרום; ואף 'גיא חזיון', האפוקליפסה היחידה שנתחברה בתימן בימי שבתי צבי, היא מעשה-ידידיו של בן הדרום,¹⁵ ולה נקודות משותפות בשירים אלה. בעל 'גיא חזיון' כותב על מקבלי בשורת הגאולה: 'הכת השניה אשר נראה להם אליהו לבשרם בגואל על שלשה פנים הם: כת נגלה להם בחלום ורואים כאלו איש מדבר עמהם ויש אשר יהיה עמהם הרוח ומדברים בצחות לשונם כדבר שיר ודמיונו' (קכ-קכא). דבריו אלה חלים גם על שני שירי הגאולה שחיבר רש"ש: 'בחלום לילה חלמתי' עולה בקנה אחד עם ההגדרה הראשונה; 'ואלהא תוקפיה' — עם השנייה. שירים אלה מיוחדים במינם בשירת רש"ש: אין בהם איזכור כלשהו לסבלות גלות ועול משעבדים או ערגה למשיח ותפילה לגאולה, אלא ימות המשיח בפועל, כשהגלגל התהפך: ישראל למעלה ואומות העולם למטה. כולו שמחה ורינה, ללא נימה של עצב ותוגה.¹⁶

הרמזים ההיסטוריים בולטים בשיר. רש"ש מדבר על המשיח בלשון עבר: 'במלכות משיחו בשמחה זכינו' (2). מלכי תימן מפורשים בשמם (8) ובכינוייהם: קדר (15), בני השפחה (12), זדים (10) ואנשי זרון (4).¹⁷ כנגדם מובאים כינויי ישראל: הדסה (8), שושנת שרוננו (18),¹⁸ זרע השבטים (9).

'זמירן בכנפא דארעא פציחן' (9) הוא כפל לשון של הבית 'זמירות מכנף ארץ שמענום'.¹⁹ ועל דרך ההיקש, יש לומר: כשם שבשיר 'אדון הכל' מכוונים הדברים לשמועות שבתי צבי, אף כאן כך.

'נור הקודש מתנוסט על נפש מדושנת' (10) מכוון כנגד 'גזרת העטרות', שנגזרה בשנת התכ"ז (1667) כדי להשפיל את היהודים.²⁰

13 כיוון שיש בשיר רמז ל'גזרת העטרות' של שנת תכ"ז שבטלה, הרי שמועד כתיבת השיר חל לאחר תאריך זה. לפי מדרשי גאולה, ראש השנה הוא יום קיבוץ גלויות לישראל (ג"ח קמא).

14 בשיר 'בחלום לילה חלמתי' נקובה שנת התכ"ז (1666).

15 מעניין להשוות בין עמדתם של שני אלה, כאנשי חזון ומקובלים, כלפי משיחיתו של שבתי צבי — לבין עמדת הסופר המשכיל והרציונאליסט, חיים חבשוש, הלועג למאמיני התנועה ומחרף את שבתי צבי — נְעִיץ: חבשוש, עמ' רנו.

16 בפיוטי הגאונים מצינו פיוט גאולה 'שלמא לכן שארא דשראל', המכשר על השתעבדות העמים מרצונם לישראל, ועל שיבת העם לארצו וחידוש עבודת הקרבנות במקדש; אך שם הוא בשורה של בת קול — וראה: תכלאל, עמ' קע ח א.

17 שני האחרונים שגורים בפי יהודי תימן, מחמת שהרמז בהם מפורש יותר: שליטי תימן מכוונים בערבית 'זידיין' על שום השתייכותם לכת השיעית, שנהתה אחרי זייד בן עלי.

18 על-פי שיר השירים ב:א, וכך דרשוהו בשיר השירים רבה.

19 ראה: אידלון וטורטשינר, עמ' 95, שורה 5.

20 רמזים אחרים, יסודם בספרות המשיחית היהודית, מובאים להלן בהערות הפרשניות לשיר (מובאות מ'גיא חזיון' מצוינות במספר העמוד של ספר זה בלבד).

אלהא דתוקפיה

אלהא דתוקפיה וטוביה חמי[נא] / ומשפע לעתיר ומסכין מזונא
במלכות משיחיה בחדוא זכינא / טובא דאל חי ושפיעה בעינא

לבשי ירשלם לבושי יקריך / אלהא דכולא אסגי נהורין
בטולא דחסד אשרי מדורין / והחריך בנורא למרי זדונא

5 שלהוב דיצחק מטרטש מדינן / ומרין דקסמין וחרשי רטינן
וערלין שקעו ותבר ספינן / בנחשול דימא דמרגש חרונא

במלכין דתימן זרק קל באונסא / ובטיל מנהון ששונא וקולסא
ומביניהון נפקת הדסה / ומקל נביאן שמענא חזינא

10 זמירן בכנפא דארעא פציחן / וזרעא דשבטין כולא בדיחן
ורוחא דזידין ברגז נפיחן / כלילא דקודשא ברוחא עדינא

יקרא דדגלין באת אתקטרו / וסגנין דעשו שדו אתברו
ובנין דשפחה כתרהון עטרו / ואנן בחדות ירושלם חדינא

מטרף דשקיף בתיוהא ערקו / ומהיכלהון בזייע נפקו
ופרדשניהון ברדת שנקו / ובקל דחנגין לארען מטינא

15 שדי נגה לן ושדר שלוחין / וכרכין דקדר שגיש ברוחין
בהיל טרפסיהון כנודין נפיחין / בכין על תוקפא דארעא שרינא

תשרי ותשבוק אלהן לחובן / בספרא דחיי שבטן כתיבן
ותגן עלנא ותוסף בטובן / בגיני אבהן ושושן שרונא

20 איכרום אנפא דערוד קקדרא / ואחרין מדוריה שביב נור דקטרא
ואנן מטולן בגדפא דנשרא / כצורת כרובין דעיל מן ארונא

נפשן תרוי מעסיס דמלכא / בגנת אגוזא תניח לן באורכא
ותשפע לגופן מזונא וצורכא / ותלבש עליהון משך ססגונא

עיינין דמרי דחכמה נהירן / ונפשן ושכלן כחדא קטירן
דרדקי וסבין נסדר זמירן / למיא דפורקן בחדוא שתינא

תמת

- האל שכוחו וטובו ראינו / ומשפיע מזון לעשיר ועני
במלכות משיחו בשמחה זכינו / בטובו של אל חי ובשפעו חפצנו
- לבשי ירושלים לבוש יקרך / אלהי הכל הִרְבָּה אורך
בצל חסד שיכן מעונך / ושרף באש אנשי זדון
- 5 להבת יצחק אחזה במדינות / ובבעלי קסמים ומכשפי לחש
ערלים צללו במצולות ונשתברו ספינות / בנחשול הים שמעורר חרון
- במלכי תימן הפיל בת קול [המבשרת] עושק / והשבית מהם ששון וקלוס
ומתוכם יצאה הדסה / ומדברי הנביאים שמענו ראינו
- זמירות מכנף הארץ נשמעות / וזרע השבטים כולם שמחים
10 והזדים נופחים נפשם בחימה / נזר הקודש מתנוסס על נפש מרושנת
- 1 'ומשפיע מזון' וכו' — שבח זה מתפרש לאור הבצורת והרעב הפוקדים את תימן תכופות. גם בתקופה שבה פעל המשורר אירעו שנות רעב, והקשה בכולן היתה שנת תכ"ט (1669); עליה פרסמתי שיר וכרוניקה ('רצהבי, תעודות, עמ' רצ-רצג; אסופות ג' תשמ"ט עמ' תעה-תעט). בתפילה זו חותם השיר (22), ויש בכך מיפי הפתיחה והחתימה.
- 3 'לבוש יקרך אורך' — סמלים לגאולה ושמחה.
- 4 מידת החסד חזרת תכופות ב'גיא חזיון': ומלך גדול מדת החסד שבה מקבץ את ישראל (קכא); עיר אלהים — דא חסד וגבורה (קלב); ומדת החסד עוברת ומאירה אותה (קיד); כי חסד אל כל היום פונה אליה [למידת תפארת] בהתגלות משיחנו (שם); כי בכל עת אשר החסד פונה אל המלכות, ישראל למטה מתחזקים במצוות ובכל מעש טוב ומחזיקין באמונה ואין שטן בעדם להשטיין (קטו); וזה ה' קיינו לו (ישעיה כה:ט) הוא הגואל הטוב שנאמר אם יגאלך טוב (רות ג:יג) מצד החסד (ק"ט).
- ושרף באש אנשי זדון — רמז כפול לשליטי תימן: אנשי זדון — על שום השתייכותם לכת השיעה הזיידית; ושרף — משחק לשון על ייתוסם (שריף מ"ר שרפא). בפי יהודי תימן הם מכונים בכינוי הגנאי 'שריפים', ויש כאן לשון נופל על לשון: הם שריפים-שרופים; ולפיכך נידונו בשרפה — מעין מידה כנגד מידה.
- 5 'במדינות' — דומה שהכוונה למחוזות תימן. הכפילות 'אש ולהבת' ממחישה את התגשמות נבואת עובדיה: 'והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש' (עובדיה יח). בזוהר נדרש הכתוב על ימות המשיח: 'אחרי כן כשיעמוד מלך המשיח יטול יעקב למעלה ולמטה [דהיינו, חלקו בשמים ובארץ — י"ד]. ויאבד עשו המלך ויירש יעקב שני עולמות עולם הזה ועולם הבא (בראשית קמג ב — בתרגום). ואחרי כן נשפטין מהם בחרב ואש להבה לתת נקמת ה' ברומא (ק). אש תלהט את כל המקומות של גוים בחברון ובציון (קכו). אש לפניו תאכל (תהילים צג) — לפני מי? אלא לפני אותו גואל מלכא משיחא דעתיד למעבד בעלמא תלת נוקמין: באשא בחרבא ובכפנא (קלג) [מלך המשיח, שעתיד לעשות בעולם שלוש נקמות: באש, בחרב וברעב]. מיד קפץ המלך המשיח ובא ואמר: אש תלהט ותצור עליהם שלא יצאו ממושבותם. ואם יבואו לצאת על עמך ביד רמה תאכלם אש (קל).
- 8 'ומתוכם יצאה הדסה' — השווה: וארץ ישראל קולטת בני הגולה מהגלות כאבן שהיא שואבת את הברזל (קכו). 'ומדברי' וכו' — שיעורו: נבואות הנחמה מתגשמות בשמעות ששמענו באוזנינו, ובמחזות שאנו רואים בעיינינו.
- 9 'זמירות' וכו' — וכן להלן, שורה 15. השווה: 'הוא [שבתי צבין] שלח אש בעצמותי ממרחקי ארץ

כבוד הדגלים באות קשורים / ונגידי עשו נזרקו וניגפו
ובני השפחה כתרם קֶלָה בעשן / ואנו בשמחת ירושלים שמחנו

מקול עֶלָה נידף בחרדה נסו / ומהיכלם בחלחלה יצאו
וקציניהם ברתת נוערו / ובקול תופים לארצנו הגענו

15 שדי האיר לנו ושיגר שלוחים / וכרכים של קדר המם ברוחות
חפזו טפסריהם כנאדות נפוחים / אז על במתי ארץ חנינו

אלהינו, מחול וסלח לחטאינו / בספר החיים יכתבו שבטינו
הגן עלינו, והוסף טובה לנו / למען אבותינו ושושנת שרונו

השחירו פני הערוד כשולי קדירה / ושרף מעונו ניצרף אש של קיטור
20 ואנו מסענו היה על כנפי נשר / כדמות כרובים שממעל לארון

(חבשוש, עמ' רנז, שורה 3 מלמטה); ממצרים דאו כנשר בשורות המסית וחנו על פני כל ארץ
התימן. אחי האמיללים שטו ולקטו שמועות יותר מכדי צורכם בעבור להחיות כהם רוחם הנכאה
(חבשוש, עמ' רנז-רנח); שובע שמחות הבשורות האלה נשאו כנפיהם ועופפו (חבשוש, עמ'
רנח, שורה 9-10); ואגרות באו מאנשי צפת מקרוב לירושלים, שעמד להן לישראל המלך המשיח
(טובי, עיונים, עמ' 119).

10 'יהודים' וכו' — 'כל מלכי האדמה של ישמעאלים יושבין דווין וטמאים, מכל מדוי מצרים
הרעים, מנוגעים מכל נגע (ק').

11 'נזר הקודש' וכו' — ראה: מבוא לשיר זה, פסקה אחרונה.
'כבוד הדגלים' וכו' — על-פי ספר הזוהר, ח"ג, דף רנב א: 'לימות המשיח יהיו שוב ארבעה
דגלים וי"ב שבטים'. וכן הוא בשירי רש"ש: מחכה קול תרועה יום ישועה / ושבטי יה ודגליהם
לפני (אני הדל, עמ' 7); נשמח בציון, נעלה בקול שיר [...] ובאות דגלי תחביר ותקשיר (שישי
גברת, עמ' 20, 22).

ו'נגידי עשו' וכו' — בשירת הגאולה והנגם כורך המשורר את אדום עם ישמעאל, אף על פי
שיהודי תימן לא נשתעבדו לנוצרים.

12 'בשמחת ירושלים שמחנו' — על דרך הכתוב 'שישו אתה מוש' (ישעיה סו:י).

13 'מקול עלה' וכו' — השווה: 'ומלך המשיח לובש נקמה ופורע מבני אמה בבהלה עצומה ופחד
ואימה' (קיד); ובן האמה אחזתו חלחלה ופחד ואימה 'מפילין [הרועים והמלכים והמשיח] אימה
ורעדה ופחד על כל מלכי האדמה וגוייה (קלה); ובן האמה בפחד ואימה, כבוא בן דוד ירושלימה
(קלז); נפזרו ממשכנות / נפלה אימה עליהם / קול כפחד פְּנִיקָם (בחלוס לילה, עמ' 4-6).

14 'ובקול תופים' וכו' — על-פי 'תיקוני הזוהר' (כא:נא ב): 'ישראל יצאו מן הגלות בניגון'.

15 'שיגר שלוחים' — הם 'מבשרים ומבשרות' בכרוניקות התימניות — וראה: טובי, עיונים, עמ'
119, שורה 4 והערה 11.

17 'בספר החיים' וכו' — ראה במבוא, סמוך להפניה להערה 13. 'ישושנת שרונו' — כנסת ישראל
(על דרך הכתוב בשיר השירים ב:א). 'ושרף מעונו' וכו' — על-פי ספר הזוהר, ח"ג, דף ריב ב):
'ואז יתגלה מלך המשיח וישמיד את אדום וישרוף את כל ארץ שעיר'. ובשירת רש"ש: 'כל בני
עשו באש אף שְׁרוּף' (יום ליום שמחה, סרי-טובי, עמ' 125, 127).

20 'מסענו היה' וכו' — על-פי הכתוב בשמות יט:ד, ובישעיה ס:ח. השווה: ובני משה מתעופפים
כמלאכים עם ענני שמיא וחונין סביבות ארץ צבי (קכד); מתעופפים ובאים [...] ויש מהם ברוח
סערה באים מי אלה כעב תעופינה (קמא); וכן בכרוניקות: 'והיו אומרים: ביום פלוני אתם
נגאלים, ביום פלוני אתם פורחים, ולא תדעו אלא ואתם בארצכם' (טובי, עיונים, עמ' 120). וכן

